

Марко Павлишин

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА ПЕРЕД «ЗЕМЛЕЮ»: ПИТАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ*

Що таке ідентичність людини? Тривалість у часі її «я», якому притаманні певні атрибути, як це видавалося просвітницько-індивідуалістському уявленню про суб'єкт? Чи, можливо, самовизначення за допомогою понять і цінностей, запропонованих культурою, відповідно до контекстуального, соціологічного бачення світу людини? Такі моделі самоідентичності виглядають з погляду сучасного скептицизму щодо суцільності та стійкості суб'єкта дещо зухвалими. Більш обережне і водночас складне визначення пропонує Стюарт Гол, для якого «ідентичності» (він наполягає на їхній множинності, навіть коли йдеться про індивіда) «це, так би мовити, позиції, які суб'єкт змушений займати, хоч він завжди “знає” (тут зраджує нас мова свідомості!), що вони є зображеннями, а зображення завжди конструюються через проміжок, через розділ, що відокремлює від місця, де перебуває Інший, і таким чином вони ніколи не бувають адекватними процесам – ідентичними з процесами – усередині суб'єкта, з яким вони пов'язані» [1].

Наступні спостереження, отже, стосуватимуться проєкцій ідентичності, що зустрічаються в документах стосовно творчості й життя Ольги Кобилянської. Хоч «справжня» ідентичність письменниці залишається за межами пізнання, як і суб'єкт Іншого взагалі,

* Висловлюю подяку Допомоговому фонду українознавчих студій української громади Вікторії (Мельбурн), Фундації українознавчих студій в Австралії та Факультету гуманітарних наук Університету ім. Монаша, за сприяння яких проведено дослідження, на якому базується ця стаття. Я вдячний також керівництву та працівникам Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ (далі – ІЛ) і Чернівецького державного літературно-меморіального музею О. Ю. Кобилянської (далі – АММК) за допомогу під час роботи над матеріалами, що їх тут використано.

тексти та дії О. Кобилянської підтримують наратив про її самоідентифікацію як людини, жінки, представниці інтелігенції, члена української нації. Розглядатиметься перша частина творчої біографії Кобилянської – до перших років ХХ ст., коли її важливість в українській літературі було визнано і коли письменниця розробила тривкий образ власної ідентичності, зокрема національної, для артикуляції перед публікою.

Досить довге «учнівство» Кобилянської – етап, коли вона систематично писала, не намагаючись публікувати свої твори – почалося вправами з поезії в дусі пізнього німецького романтизму і продовжувалося німецькомовними повістями «Гортенза, або Нарис з життя однієї дівчини» (1880), «Доля чи воля?» (1883), «Образ з життя на Буковині» (1885), «Вона вийшла заміж» (1887) та алегоричною новелою «Видиво» (1885) [2]. Першим твором, що його Кобилянська намагалася опублікувати (як українською, так і німецькою мовами), була повість «Вона вийшла заміж», та протягом семи років ні цей, ні інші її твори не друкувалися. Аж 1894 р. повість «Вона вийшла заміж», ґрунтовно перероблена і під новою назвою, «Людина», була опублікована українською мовою. Наступного ж року Осип Маковей помістив у газеті «Буковина», яку він редагував, та в її додатку «Неділя» п'ять творів Кобилянської, а 1896 р. в «Буковині» вийшла її «Царівна», спочатку серіями, а потім окремим виданням з передмовою Маковея. Після появи «Царівни» Кобилянську схвально оцінили Франко, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Леся Українка, а її твори почали з'являтися українською мовою без затримки.

Найраніші німецькомовні публікації Кобилянської вийшли відразу після перших українських. 1895 р. штутгартський журнал «Die Neue Zeit», до якого регулярно дописували Енгельс, Плеханов та німецький соціал-демократ Франц Мерінг, помістив новелу «Природа». До 1901 р., коли в Німеччині появилася збірка Кобилянської «Kleinrussische Novellen» («Малоросійські новели»), в німецькій та австрійській періодиці було надруковано ще шість її коротких прозових творів. Після цього публікації Кобилянської німецькою мовою майже припинилися, якщо не враховувати журналу «Ruthenische Revue», що орієнтувався головню на українського читача [3].

На початку творчого шляху Кобилянської на передній план виходить проблема психосексуальної ідентичності індивідуальної жінки. Як у щоденнику, що його до 1891 р. вела письменниця, так і в прозі «учнівського» періоду самосвідомість індивідуальної жінки виступає як поле бою між сексуальними пристра-

стями та формами саморозуміння, породженими засобами соціалізації патріархального суспільства. У щоденнику здивовано, ледь не іронічно фіксується нестабільність і непередбаченість гетеросексуальних бажань автора та важливість тіла з його інстинктами для усвідомлення свого «я». Психосексуальне «я» відкрите, готове до експериментування. Воно випробовує у фантазії безліч різних інтимних зв'язків [4]. У неопублікованій прозі ідея жінки, доля якої не обов'язково обмежена емоційним наближенням тільки до одного чоловіка, розглядається в дещо м'якшій формі, ніж у щоденнику. В «Гортензі» героїня одружується, і то щасливо, не з одним із чоловіків, які їй подобалися протягом розгортання сюжету, а з особою, що несподівано з'являється на останніх сторінках. Проте омріяна відкритість еротичного «я» не видається можливою в межах соціального світу середнього класу. У новелі «Природа» реалізація безконтрольного сексуального бажання можлива для жінки такого соціально-культурного профілю тільки з чоловіком, настільки віддаленим від неї станом та культурою, як гуцул. В перших неопублікованих творах Кобилянської реальні соціальні можливості такої жінки вбачаються тільки в межах подружжя. Та навіть ці можливості пов'язані з великою непевністю для незаміжніх жінок, зокрема тих, які не сподіваються на багате придане або вважають себе фізично непривабливими для чоловіків.

Читаючи феміністичну літературу та ознайомлюючись із феміністичними проектами своєї приятельки Наталії Кобринської, Кобилянська починає пропагувати в літературних творах не менш відверто, ніж у виступі «Дещо про ідею жіночого руху» (1894), автономну ідентичність жінок середнього стану, яка б впливала не з вимог суспільства чи авторитету патріархії, а з нахилів та здібностей кожної окремої жінки. У різних контекстах вона варіює афоризм, кантівський за звучанням, що жінка повинна бути «собі самій ціллю» (5, 153) [5]. Засобами для такого перетворення вона вважала освіту та право на працю. У виступі нова автономістська ідентичність пропонується як доповнення до соціальної ідентичності жінки як матері-дружини. У художніх творах, натомість, ідеться про складність поєднання цих двох ідентичностей без компромісів, нищівних для однієї з них. Щасливий шлюб з «Гортензи» рідко повторюється в пізніших творах Кобилянської про жінок-інтелігенток, і вже ніколи такий шлюб не стане результатом спонтанних процесів. Героїня повісті «Доля чи воля?» перебирає контроль над власним життям, вивчивши медицину та ставши незалежним фахівцем. Її задоволення життям, однак, залишається тільки частковим, оскільки

бажання інтимності з коханим чоловіком реалізується тільки на рівні дружби. Повісті «Вона вийшла заміж» та «Людина» демонструють психологічну нищівність подружжя, що задовольняє соціальну, але не емоційну необхідність. А в «Царівні» процес, що закінчується задовільним подружжям героїні, вельми непрямий і супроводжується застереженнями та ускладненнями.

Проблеми психологічної та соціальної ідентичності жінок, зафіксовані у творах Кобилянської, перегукуються з її власними пошуками задовільної приватної та публічної ідентичності. Письменниця роками прагнула досягнути соціальної свободи, яка б відповідала її суб'єктивній (інтелектуальній, а також емоційній) автономності. Обстоюючи ідею праці як джерела незалежності жінок, Кобилянська визнавала реальність подружжя як найпоширенішого шляху до матеріальної забезпеченості (і, в найкращих випадках, часткової незалежності) для жінок її соціального стану, в тому числі і її самої. У щоденнику молода Кобилянська звітує про своє загалом позитивне ставлення до тих чоловіків, в яких її батьки бачили потенційних зятів. Проте бувають хвилини, коли думка про шлюб авторці щоденника немила і вона «хотіла б мати лише гроші і спокій. Якби я мала гроші, то могла б жити зовсім сама, мені не треба було б нічийого співчуття, взагалі не треба було б нічого, нічогісінько» [6]. Та це – утопія, протилежна життєвій дійсності. Питання подружжя з відповідним інтелігентом кілька разів стає темою листування Кобилянської з Кобринською та ще двома близькими приятельками, майбутнім лікарем Софією Окуневською та художницею Августою Кохановською, а в 1895–1901 рр. Кобилянська зробила значні, хоч і безуспішні, зусилля для того, щоб наблизити до себе Маковея з метою спільного життя, в рамках подружжя або поза ними [7].

О. Кобилянська була готова визнати, отже, що в принципі не є неможливим для жінки гармонізувати особисту автономність, задовільні психосексуальні стосунки з іншою людиною та соціальну ідентичність, похідну від подружжя. Складність поєднання всіх трьох елементів, однак, кількакратно сформульована у творах Кобилянської і прикро засвідчена її життям, змушувала розглядати і менш амбітні комбінації. Такою було поєднання особистої та соціальної автономії, яку являє собою професійне життя. Своєю професією Кобилянська вибрала літературу. Письменницька ідентичність, яку вона для себе визначила, логічно випливала з вимог її приватної ідентичності як жінки, що прагнула персональної (суб'єктивної та соціальної) автономії, та обмежень, що на неї наклали суспільство взагалі та її конкрет-

на ситуація зокрема. Кобринська була вдовою з власним маєтком, Окуневська – людиною вільної професії, а Кобилянська була фінансово залежною. Шлях до незалежності через освіту, оспіваний у її творах, перекрився для неї тоді, коли її батьки, обтяжені необхідністю дати освіту чотирьом синам, припинили її навчання після 4-го класу. Літературою, з другого боку, можна було займатись на основі самоосвіти і таланту. Література теж давала хоч якусь надію на грошову винагороду. Приклади, коли жінки жили з пера, були не такі вже й рідкісні в Європі, як, зокрема, улюблениця Кобилянської впродовж 1880-х років німецька письменниця Марліт. Тому, мабуть, в одному з перших листів до Маковея Кобилянська представилася саме як письменниця, виключаючи, не зовсім щиро, всі інші виміри ідентичності: «Тою дорогою ступати, якою ступають дівчата (щоб добитись щастя), я не можу і не хочу. Я рішилась жити лиш для пера» (5, 279). Не дивно, що відразу після такого самовизначення Кобилянська розпитує про можливість отримання гонорарів за твори, опубліковані в «Буковині».

О. Кобилянська зображувала життя жінки (своє та інших жінок середнього стану) як таке, в якому брак соціальних можливостей ускладнюється хаосом бажань, непідвладних волі. Роль жінки-письменниці, натомість, допускала – навіть вимагала – активного визначення певних вимірів власної ідентичності. Можна було вибрати і різновид письменницької діяльності (Кобилянська вибрала для себе позицію письменника-інтелігента, подекуди й письменника – адепта сучасних стильових тенденцій), і національну літературу, в якій така діяльність мала розвинутисть.

Щодо національної самоідентифікації, то в усіх трьох автобіографіях, написаних між 1903 і 1927 роками, Кобилянська звертала увагу на мовне середовище, в якому проходило її дитинство, вказуючи на два між собою не зовсім співмірні мотиви. З одного боку, незважаючи на німецько-польське походження матері, вона підкреслювала корінну українськість дому: «В нас вдома мала перевагу українська мова» (5, 219). З другого боку, їй було не менш важливо вказати на те, що українська ідентичність в тому ж домі була загрожена і за неї треба було боротись: «Коли б не любов батька до рідного слова, до свого народу, своєї пісні, знання рідної мови, що все-таки панувало в хаті, крім польської, а далі і німецької, було би з часом, може, й зайняло останнє місце» (5, 231). Проте на основі записників, альбомів, щоденника та листів молодій Кобилянській можна дійти висновку, що німецька була для неї практично єдиною мовою

для культурних та інтелектуальних занять та головною мовою товариського спілкування. Виглядає, що їй не потрібно було свідомого рішення, щоб почати творити поезію та художню прозу німецькою, а не якоюсь іншою мовою. Не дивує й те, що початковий вибір літературних форм відлунює літературу, яка їй найбільше подобалась. У прозі це була Марліт [8], роман якої «Таємниця старої мамзель» (1868) Кобилянська почала перекладати українською мовою [9]. Усе ж таки, незважаючи на часто цитований закид Франка про марлітівську сентиментальність [10], Кобилянська досить рано віддалилася від цього взірця. Тільки в «Гортензі» зустрічаємо густий марлітівський сюжет зі щасливим подружнім закінченням. Визначальну рису марлітівського стилю – трохи зневажливу іронію, що мала підносити автора над дією і легітимізувати авторитетні, як правило, соціально консервативні судження, Кобилянська ніколи не наслідувала. Прийомом романів Марліт, який тривалий час відчувався у творчості Кобилянської, був принциповий, ідеалістичний, емоційно чуйний та мислячий тип героїні. Проте важко приписати цей тип дійової особи, ключовий для вираження світогляду та програми Кобилянської, виключно непереосмисленому зовнішньому «впливові».

Від марлітівської моделі Кобилянська радше відштовхнулася, прямуючи до форм, придатніших для викладу думок. З'являються довгі тексти, не обтяжені дією, з детальними та розлогіми діалогами і довгими сповідальними монологами. Розмови та роздуми у цих «інтелектуальних» прозових творах Кобилянської, як правило, були присвячені соціальним та психологічним колізіям, подібним до тих, які переживала сама письменниця, надихнута ідеями, почерпнутими нею з книжок.

Існує давня традиція, яку, як і багато що у кобилянськознавстві, започаткував Маковей, вірогідно, з ініціативи самої письменниці, перераховування авторів, яких вона читала. Такі списки, треба думати, повинні легітимувати Кобилянську як інтелігента і наближувати її до престижного контексту західноєвропейської думки та культури. У передмові до «Царівни» Маковей називає Софокла, Шекспіра, Гайне, данського письменника Єнса Петера Якобсена, Йогана Готфріда Гердера, Дарвіна, Ніцше, соціолога Герберта Спенсера, матеріалістського мислителя Людвіга Бюхнера, а також Джона Вільяма Дрепера (Dreper), автора «Історії боротьби між релігією та наукою» (1875), та Генрі Томаса Бокля (Buckle), автора позитивістської «Історії цивілізації в Англії» (1857–1861). Можливі зв'язки між Кобилянською та більшістю членів цього та подібних списків рідко досліджували-

ся [11]. Досить ясно, однак, що впродовж 1880-х та 1890-х років три цикли читань були настільки важливими для Кобилянської, що їхній слід залишився в розлогіх конспектах, а то і в точних цитатах у її творах. Ідеться про феміністичні тексти, тексти про дарвінізм та твори Ніцше.

У 1886 р. Кобилянська повністю переписала перекладений Зигмундом Фройдом німецькою мовою нарис англійської діячки жіночого руху Герієт Тейлор Мілль «Визволення жінок» (*The Enfranchisement of Women*, 1851) [12]. Нарис інколи приписували Джонові Стюарту Міллю. Цю помилку повторив Фройд, а за ним Кобилянська [13]. Займаючи позиції, досить поширені у феміністичному русі XIX ст., Мілль вимагала для жінок рівних з чоловіками прав перед законом та у всіх ділянках життя, зокрема – рівноправності в доступі до освіти й оплачуваної праці. Уявлення, ніби жінки від природи нездатні виконувати певні соціальні функції, Мілль відкидає як базоване тільки на упередженні. Вона виступає проти часткового визволення жінок – надання їм, наприклад, доступу до освіти без повної громадянської рівноправності.

О. Кобилянська, крім того, залишила також розлогі записки німецькою, російською та українською мовами під назвою «Дещо про жіноче питання. З російського». Виглядає, що опрацьовано декілька джерел, але згадано тільки книжку Ірми фон Троль-Бороштяні «Місія нашого століття: дослідження про жіноче питання» (1878). У цих записках уперше з'являється фраза «жінка є сама для себе ціллю». Метою розвитку жінки, твердиться у записках, є її щастя, до якого, однак, належить щастя бути доброю дружиною і матір'ю. Критика освіти жінок, яка готує їх до життя в залежності від чоловіків, нагадує подібну аргументацію в трактаті Мері Вулстонкрафт «Виправдання прав жінок» (1792). У записках зустрічаємо спостереження, що жінки звикли споглядати світ та самих себе крізь очі чоловіків, внаслідок чого рівень їхнього самопізнання недорозвинений. Рукопис закінчується ремаркою, яка могла б належати самій Кобилянській: «Много жінок бореться і бореться, упорно, роками, но вкінці здаються і підчиняються своїй судбї з тупою самоотверженою покорою. Тоді говорять о ній: "От вона таки задоволена"» [14].

Ці документи не дають змоги з'ясувати питання про повний обсяг читання та роздумів Кобилянської щодо феміністичних питань. Вони свідчать, однак, про те, якої ваги Кобилянська надавала цій проблематиці, і про її бажання адекватно поінформуватися про неї. Проза її учнівського періоду інтелектуально

ускладнюється, в першу чергу через роздуми на тему жінок у суспільстві. Марлітівська «Гортенза» сатирично засуджує обмеження індивідуальної свободи звичаями сімейного та соціального життя, але ще не конструює, як проблематичне, поняття про подружжя як життєву мету для жінки. В повісті «Доля чи воля?», натомість, не менше уваги уже зосереджено на питанні, чи пощастить героїні вибороти право та гроші на професійну освіту, ніж на питанні, чи стане її кохання взаємним. В «Образі з життя на Буковині», де зображено соціальне оточення дрібної буржуазії, немає реалістичного приводу для вмонтовування феміністичних аргументів у діалог, проте сюжет і психографія підпорядковані наміру ілюструвати нищівні наслідки позбавлення жінок освіти, несправедливості узвичаєної влади чоловіків у суспільстві, сім'ї та інтимних стосунках і деградацію людей обох статей під тиском усталеної структури ґендерних стосунків. У повісті «Вона вийшла заміж», написаній приблизно тоді, коли Кобилянська конспектувала Герієт Мілль, повернення до соціального середовища інтелігенції авторизує повернення до діалогу й монологу в такому обсязі, що текст місцями нагадує трактат з обширною історичною та соціологічною аргументацією, а місцями – агітаційну промову.

Наступний етап розвитку в Кобилянської ідентичності письменниці-інтелігентки починається її знайомством з дарвінізмом. Письменниця згадувала Дарвіна в щоденнику вже в 1884 р., але свідчення серйозної зустрічі з дарвінізмом ми знаходимо на чотирнадцяти сторінках її конспекту статті Сергія Подолинського «Громадівство і теорія Дарвіна», що з'явилася в женецькій «Громаді» 1881 р. [15]. Конспект написано українською мовою, вірогідно, у 1889 р. [16]. У ньому передано зміст спроби Подолинського оборонити громадівство, себто соціалізм, перед соціал-дарвіністськими закидами Ернста Геккеля та Оскара Шміта, ніби ідеал рівності, притаманний соціалізму, перекреслюється законами про боротьбу за виживання та виживання найжиттєздатніших. Ще один немалий набір записок німецькою мовою під заголовком «Дещо про дарвіністську теорію» містить короткий виклад теорії еволюції та переказ тверджень Геккеля про те, що різниця між людиною та твариною тільки релятивна, а «духовний принцип», у якому релігія вбачає рису виключно людську, насправді присутній у цілій природі, досягаючи в людині тільки найвищого рівня зорганізованості [17].

О. Кобилянська використала ці ідеї, переробляючи твір «Вона вийшла заміж» на повість «Людина». Новий текст збагатився кількома доданими місцями, у яких пропонуються різні визна-

чення людського. Героїня Олена добачає в ідеалі «цілої людини» образ людини культури, сформованої найкращими впливами, на які здатне суспільство. Прикладом такої людини є для неї її коханий, Лієвич: він безстрашний, принциповий у ставленні до жінок, не зухвалий, відпорний до поверховостей моди (1, 52–53). У Лієвича, натомість, поняття людини дещо цинічніше. Олена, побоюється він, «також людина» і тому може одружитися з корисливих міркувань, бажаючи забезпечити собі матеріальну та соціальну вигоду (1, 54). У турботі Лієвича можна відчитати дарвіністське переконання, що все живе, в тому числі і людина, підлягає правилам боротьби за виживання. (Не виключено, що тут відлунюється також трактат Ніцше «Людське, занадто людське» [1878], радикально скептичний щодо тогочасних європейських уявлень про моральну дію.)

Третю, теж дарвіністську, концепцію людини пропонує лікар, який після смерті Лієвича намагається переконати Олену вийти заміж за іншого: «Адже людина – лиш людиною! – доказував лікар. – І чим, властиво, більше? Нічим більше, ні менше як... звіриною, і то товариською, розумною звіриною. Спосіб відживляватися, боротьба о існування, спосіб розмножуватися – все те вона має таке саме, як звірина» (1, 61). Протестуючи проти такого біологізму у визначенні людини, Олена проголошує людину автономним індивідуумом, наділеним свободою вибору. Відкидаючи батькові намагання заборонити їй виходити на працю, вона проголошує: «Ніхто не є управлений мати бажання, котрі в житті другого мали би відігравати якусь рішачу роль [...]. Сама єсьм, тату! Сама, як птиця, як деревина в лісі. Маю сама право йти за собою або проти себе» (1, 69). Нерозв'язана проблема Олени полягає не тільки в тому, що, маючи таку самосвідомість, вона все одно вважає себе змушеною вийти заміж за гроші, щоб спасти родину від убогості. В повісті «Вона вийшла заміж» проблематика вичерпувалася цим питанням. У «Людині», натомість, питання ускладнюється тим, що Оленине «я» має біологічний вимір і тому сексуально реагує на Фельса, заможного чоловіка, з яким вона повинна одружитися. Повість закінчується емоційним розладом Олени, який збігається із симптомами істерії відповідно до тогочасних психологічних уявлень і який можна розглядати з психоаналітичної точки зору як наслідок заперечення – репресування – частини її людської природи [18].

Не пізніше як 1892 року Кобилянська почала читати Ніцше. Діалог «Він і Вона», написаний того року, наповнений часто іронічними згадками про філософа та цитатами з його тексту «Так мовив Заратустра» (1883–1884). «Царівна» теж голосно

афішувала ознайомленість з Ніцше, цитуючи «Заратустру» та входячи в дискусію з окремими ніцшевськими концепціями. Після успіху «Царівни» Кобилянська вже не мусила доводити своєї ерудиції і не підкреслювала своєї заборгованості перед будь-якими інтелектуальними віяннями. Проте ніцшевські ідеї щодо моралі рабів та «надлюдей» позначилися на романі «Земля» (1902) [19]. Так само, як дарвіністські читання уможливили Кобилянській осмислити проблеми суспільства та людини у новому ракурсі, її знайомство з Ніцше започаткувало новий цикл передумування і переформулювання. Не заглиблюючись у тему рецепції Ніцше в Кобилянській, зауважимо тільки, що осмислення Ніцше сприяло самоінтерпретації Кобилянської як письменниці, яку обходили актуальні тоді питання філософії та критики культури.

Паралельно з розвитком ідентичності письменника-як-інтелегента в Кобилянській спостерігається еволюція ідентичності письменника-як-стиліста. Нейтральний стиль її інтелектуальної прози вимагає від читача тільки визнання міметичної вірогідності розповіді й дійових осіб та згоди з ідеями, більш чи менш виразно сформульованими в тексті. Але у 1880-х і в 1890-х роках Кобилянська випробовувала й інші види письма, відчуючи, мабуть, що стиль, не менше ніж зміст, знаменує причетність до певних культурних громад. Стилістичні експерименти Кобилянської – відхилення від її загалом реалістичного «інтелектуального» стилю – можна було прочитувати, з одного боку, як знаки самоототожнення з модерними напрямками в новій європейській літературі, з другого боку, – як докази здатності вибирати письменницьке знаряддя, як це належить дозрілому професіоналові.

Найрадикальніший відхід від нейтрального стилю зустрічається в алегорії «Видиво», де фігури в кайданах, що представляють «Життя» та «Любов», ідуть тернистим шляхом до «Волі» – теж алегоричної фігури. «Воля» показує, що відповідальна за їхню неволю – «Сила обставин», якій допомагає «людська істота, скорчена віком» [20], що представляє релігію. Алегоризм, сильно підкреслений у «Видиві», проявляється дещо субтельніше в «Природі» та «Битві» (1896). В інших творах – «*Impromptu phantasie*» (1895), «Що я любив» (1897) та поезіях у прозі «Рожі» і «Акорди» (1898) – він поєднується з натяками на містицизм, синестетичною образністю, використанням теми музики і наголосі на суб'єктивному баченні та відчутті. Від читача вимагається завважити підкреслену ліричність цих творів та звернути увагу на їхню сконструйованість та «мистецькість». Навіть

проза більш реалістичної орієнтації – «Банк рустикальний» (1895), «У св. Івана» (1896) та «Аристократка» (1898) – має атрибути ліризму й естетизму. Така стилістична самоідентифікація, інспірована, можливо, Якобсеном або іншими європейськими (неоромантичними, модерними) взірцями пізнього ХІХ ст., спонукувала таких українських модерністів, як Г. Хоткевич та М. Євшан, вітати «почуття краси і тонке її розуміння» в творах Кобилянської [21], а новішим дослідникам дозволяла відкривати в її творах риси імпресіонізму [22] або «сецесійного кічу» [23].

Незабаром, однак, Кобилянська почала применшувати значення таких ознак стилістичної солідарності з європейськими течіями нереалістичного письменства. В одному з місць своєї автобіографії 1903 р., що його так полюбляла радянська критика, вона висловила прагнення «бросити давній шлях на пряму модернізму» (5, 217), а в автобіографіях 1921 і 1927 років підкреслювала народолюбні та реалістичні виміри своєї творчості (5, 223; 5, 229). Можливо, така зміна в самоінтерпретації частково була відповіддю на закиди Сергія Єфремова за її модернізм та, ніби, незацікавленість соціальними питаннями [24]. Можливо, досягнувши визнання серед українських літературних кіл, вона відчула потребу тісніше ідентифікуватися з реалістичними традиціями, що в цій літературі домінували. Мотив національної самоідентифікації і служіння нації виразно звучить в оповіданні «Ідеї» (1905), написаному 1903 р. і багато в чому автобіографічному. Розповідач, письменниця зрілого віку, стверджує в розмові з компанією інтелігентів: «У мене було від наймолодших літ почуття національне таке сильне, любов до люду така інтенсивна, що можу без пересадки сказати, я була б дала і життя за нього. І тому, що в мене душа була звернена на суспільність і народні справи вже так зарання, я не була в буденнім смислі слова “молодою”. [...] Мої ідеали були: бачити свій народ сильним, на рівні з іншим народом, культурним, жінок його укінченими типами, гідними репрезентантками його, і силою, з якою можна було у всіх випадках числитися» (3, 393). Ще пізніше Кобилянська назвала себе «українською патріоткою» (5, 609).

Проте рання творчість Кобилянської не ідентифікувалася так виразно з українською нацією і не наголошувала національного питання (хоч і не уникала його повністю). Ранні «учнівські» тексти були написані німецькою мовою. Етнічних ознак дійові особи, як правило, не мали, крім прізвищ, у більшості випадків німецьких. Соціальне середовище дії визначалося досить чітко, але її географічне розташування узагальнювалося. Замість назв міст подавалися початкові літери. Якщо ранні твори виявляли чималу

зацікавленість персональною, гендерною і соціальною ідентичністю, то питання національної самоідентифікації виникало в них головню в контексті сатири. Іронічна критика дрібнобуржуазної, провінційної та філістерської поведінки доповнюється сарказмом у бік осіб, які проявляють незадовільне (в оцінці твору) ставлення до національності. Неадекватними є, з одного боку, корислива відмова від національної самоідентифікації за етнічно-генетичною ознакою, з другого боку, – надмірне підкреслювання національних почуттів. «Образ з життя на Буковині», наприклад, містить насмішку над старосвітським лікарем: «Його родичі та брати були всі русини, зате він був серцем і душею поляк, причому, коли його питали про руську націю, він звичайно задумливо відповідав: “Пане, немає жодних русинів. Є тільки москалі. Під словом “русин” я розумію бути тим, чим є я”» [25]. Тут національне відступництво поєднується з логічною плутаниною, з якої випливає, що лікар зрештою заперечує своє власне існування. Якщо русинів немає, а русином є він, то, виходить, немає і його. У системі цінностей письменниці-інтелігентки така логічна непослідовність осмішує та дискредитує її носія. Не менш критично у творі висвітлюються румуни, представники середнього класу, які під час вечірки перебільшено, нерозумно, навіть (як твір це представляє) примітивно, виявляють свою прив'язаність до символічних атрибутів своєї нації, в цьому випадку румунського народного танцю: «...всі танцюристи, міцно взявшись за руки, вступали в центр кола і з усієї сили в такт з музикою тупали ногами по підлозі – і це повторювалося раз за разом. При жодній дії, вчинку чи нагоді не проявлялися в румунів патріотизм та любов до своєї нації міцніше, яскравіше, ніж при згаданому національному танці. Хвилина тупання була для всіх завершенням вечора. У неї влилися любов до нації, захоплення, сила молодості, завзятість... Ще трохи, і були б почулися голосні, дикі вигуки задоволення, як це буває на танцях у сільських парубків... Гарячим ділом був цей патріотизм» [26].

Отже, на ранньому етапі творчості Кобилянської національне самовизначення цікавить авторку головню тоді, коли воно проявляється як відхилення від норм поведінки, апробованих текстом. Прочитавши «Гортензу», Софія Окуневська висловила незгоду з такою, на її погляд, байдужістю приятельки до національного самовизначення: «Надіюсь, що ви не захочете писати весь час німецькою мовою. Це було б грабунком – додавати там, де вже є і так дуже багато, а забирати звідти, де так мало. Ви русинка і повинні тому писати по-русинському. Не кажіть, що не знаєте мови. Ви добре говорите, а коли читатимете більше

русинських книжок, навчитися краще» [27]. Показовим для мовно-культурної ситуації, в якій жили приятельки-інтелігентки, є те, що Окуневська написала листа польською мовою, а незабаром почала переписуватися німецькою, пояснюючи це тим, що «можливо, в жодній з мов, які знаю, не можна так ясно висловити свої думки і відчутті, що словами не окреслені, непевні, але в нас усе одно живуть та існують» [28]. Пізніше Кобилянська часто підкреслювала, що писати по-українськи вона почала під впливом Окуневської та Кобринської [29]. Але до їхніх порад вона прислухалася далеко не відразу. Ще 1894 р. письменниця просила Окуневську подати свою думку про те, що вона, Кобилянська, пише німецькою мовою. Тим разом Окуневська з практичних міркувань (кращі можливості опублікуватись, більша читацька публіка, краща оплата) радила писати по-німецьки, тим більше, що, на її думку, це можна було робити, не втративши української ідентичності: «...ти не будеш втраченою для нас. Нат[алія Кобринська] може писати в кожному випуску альманаха: наша письменниця, що пише по-німецьки». Впевнено проголошуючи німецьку мову, на відміну від інших, для українців політично нейтральною, Окуневська доходить такого висновку: «Якщо взяти під увагу, яка ти [матеріально] залежна, то я взагалі не знаю, як можна навіть довго над тим роздумувати, чи писати тобі по-німецькому. [...] Якби це була польська чи російська – себто мови наших ворогів – то я б ними з політичних міркувань не писала, але по-німецькому?! Або по-французькому? Чому ні? Ніхто не збирається сприймати людей, що пишуть німецькою мовою, як німців. Ти будеш там чужою – і так має бути» [30].

Після того як «Вона вийшла заміж» не було прийнято до збірника «Перший вінок», що його редагувала Кобринська з допомогою Франка, Кобилянська старалася публікувати свої твори німецькою мовою. Сім років ці зусилля не мали успіху. Повість «Вона вийшла заміж» відкинули популярні австрійські періодики «An der schönen blauen Donau» у 1887 р. та «Wiener Mode» у 1891 р., хоча Федор Мамрот, редактор першого, написав листа, яким заохочував Кобилянську писати далі [31]. «У св. Івана» ввічливо відхилив Вільгельм Бельше, редактор берлінської «Freie deutsche Bühne» [32]. «Природу» відкинув журнал «Die Gesellschaft» (Берлін), хоч пізніше інші твори Кобилянської там публікувалися. 1894 р. Окуневська писала про невдачу її спроб знайти німецькомовного видавця для творів приятельки [33]. Нарешті, 1895 р., журнал «Die Neue Zeit» опублікував «Природу».

Пізніше Кобилянська вельми позитивно оцінювала значення для неї відгуків німецькомовних редакторів [34] та німецької культури взагалі, протиставляючи їх байдужості або негативно-му ставленню, як вона вважала, деяких українців. Характерним є місце в її листі до Олександра Барвінського: «Дуже прикро і болісно вражали мене [...] слова таких людей, як, між іншим, Остапа Терлецького (котрого я особисто не знала): Ольга Кобилянська в українській літературі лиш екзотична квітка, бо ж вона ховалась на "німеччині". Та забували, що наколи б не та "німеччина", – з Кобилянської не було б навіть і те, що потрохи тепер є» (5, 609). Проте треба визнати, що спроба Кобилянської пробратися в німецьку літературу успішною не була. Ніша, яку в німецькому письменстві було запропоновано Кобилянській, зовсім не відповідала її самовизначенню. Ніщо з амбітної інтелектуальної прози Кобилянської не було за її життя надруковано німецькою мовою. Мамрот вважав, що повість «Вона вийшла заміж» зіпсована надмірними «філософськими роздумами» та заохочував авторку задовольняти попит публіки «легкими творами» [35]. Видавництво Брунс, у якому вийшли «Малоросійські новели», відмовилося друкувати «Царівну», посиляючись на ринковий неуспіх попередньої книжки [36]. Георг Адам, з яким Кобилянська познайомилася через співпрацю з журналом «Die Gesellschaft», без успіху старався знайти німецького видавця для повісті «Ніоба» (1905). Зрештою він висловив думку, що в повісті занадто мало фабули або бодай «екзотичного антуражу». «Виняткова популярність російської літератури, – писав Адам, – зовсім не пов'язана з розумінням її суті. Її успіх у німецької публіки, вважаю, залежить від багатьох випадкових факторів і від привабливості очевидно іншого, "екзотичного"» [37].

Саме через моду на екзотику Кобилянській було дозволено виступити перед німецькою публікою. Друкувалися тільки ті твори, які піддавалися (спрощеному) прочитанню як етнографічні образки. «Природа» з'явилася з підзаголовком «розказано з малоросійського життя», «У св. Івана» та «Мужик» під загальним заголовком «Русинські шкіци». Рецензент «Малоросійських новел» бачив у збірці, до якої ввійшли новели «Природа», «Некультурна» та «Битва», «барвисті, художньо завершені картини з життя українців» та ручився, що Кобилянська «майстерно зображує типи і образи, які правдиво розкривають український народний характер, душу українського народу, його найтаємніші почуття і пориви. Ніжний, своєрідний аромат, яким віє від краю, змальованого Кобилянською, це справді народний український

аромат, сповнений чарівності і приманливої сили» [38]. Зрештою, сама етнічно позначена назва збірки програмувала таке прочитання.

Важко не завважити контраст між обмеженою й короткотривалою рецепцією німецькомовних публікацій Кобилянської та відгуком на її твори в українському середовищі. Ще 1898 р. Михайло Грушевський вітав у Кобилянській «вже й тепер [одну] з видатних сил нашого письменства» [39]. Осип Маковей, увійшовши того ж року до редколегії «Літературно-наукового вісника», помістив там велику статтю про Кобилянську, бачачи в її творчості «прислугу жіноцтву, руській літературі і народові» [40]. Іван Франко, відзначаючи групу «талановитих репрезентантів» «нової белетристики» в українській літературі, вважав, що «на чолі їх треба поставити Ольгу Кобилянську» [41]. Навіть напад С. Єфремова своєю розлогістю та загостреністю відзначив важливість, яку критик надавав Кобилянській, та підкреслив, хоч у негативному світлі, центральність для її творчості спорідненості з європейським модернізмом. Загалом, авторитетна українська публіка сприйняла і зрозуміла Кобилянську першого періоду її творчості так, як вона сама того бажала: як письменницю, що відгукувалася на важливі громадські питання, зокрема становище жінок; як мистця слова, що творить за незвичними для української літератури парадигмами; і як виразника незалежного та гідного уваги світобачення.

Те, що українська публіка тепло сприйняла перші надруковані твори Кобилянської, здивувало і втішило письменницю. «Одне я маю, що мене піддержує,— писала вона 1895 р. Августі Кохановській,— це, знаєш, наші люди, я маю на увазі наших українців. Коли я зустрічаюся з ними, то вони вітають мене гарно й серйозно з глибокою пошаною. Це гарне почуття, коли я для них маю значення, проте я майже нічого їм не дала, тільки одне оповідання і один нарис, а вони і за це вдячні. О, коли б я могла дати їм більше, щось життєрадісного, сильного, тоді я, можливо, сама була б щаслива» [42]. Трьома роками пізніше, пишучи до чеського фольклориста Франтішка Ржегоржа, Кобилянська вже могла признатися, що, «оскільки мала нагоди почути це, тішуся між русинами великою симпатією» (5, 317). Проте Кобилянська ще довго надіялася на визнання в німецькому культурному середовищі, ретельно готуючи німецькі переклади «Землі», «Ніоби» та «В неділю рано зілля копала» (1909), які, подібно до «Царівни», залишилися неопублікованими.

Розповідь про ранню еволюцію національної ідентичності Кобилянської, відбита в самоосмисленнях середнього та пізньо-

го періоду її творчого життя, таким чином, не зовсім збігається з розповіддю, яка випливає з документів того раннього часу. У першій ідеться про дівчину, яка залишилася б поза межами української культури, якби не іскра національного обов'язку, що її запалили Кобринська та Окуневська. Вплив цих двох жінок, згідно з цією розповіддю, раз і назавжди перетворив Кобилянську на українську письменницю. Не зважаючи ні на байдужість, а то й недоброзичливість своїх, ні на приманливі спокуси з боку «німеччини», Кобилянська пережила лихоліття непоміченості, аби врешті-решт посісти належне їй місце в українському літературному пантеоні. Таку, в основному патріотичну, розповідь про національне навернення чи прозріння схвалили критики обабіч ідеологічного вододілу. Автор передмови до емігрантського видання «Битви» вважав, наприклад, що Кобилянська «була б напевне зробилась німецькою письменницею й серед німців зискала б була собі поважне ім'я письменниці». Але «припадкове знайомство зі свідомими Українцями з Галичини відкриває перед Кобилянською новий світ: вона зазнайомлюється з українським життям, з українськими авторами, [...] в неї прокидається національна свідомість, і, врешті, вона робиться українською письменницею» [43]. Приблизно так мислив і Павло Филипович, запитуючи, чому «талановита вихованка німецької і взагалі західньо-європейської культури кинула писати німецькою мовою, не спокусилася привабливими можливостями, які були перед нею в німецьких журналах, а навпаки, перейшла до творчості українською мовою, яку їй доводилось студіювати і яка їй або нічого не давала матеріально, або давала пізніше дуже мізерний заробіток» [44]. Центральні й всепояснювальні події, відповідно до такого наративу, — це героїчний вибір і ледь не містеріальне входження в українську ідентичність. Творчий шлях в межах українського письменства — це тільки логічний наслідок цього доленосного повороту.

Друга розповідь набагато менш чітка, і в ній національна ідентичність відіграє роль радше похідну, ніж рушійну. У цій розповіді молода Кобилянська довго залишається в кількох мовно-культурних середовищах рівночасно, обираючи різні мовно-культурні коди відповідно до ситуації та оточення. Таку багатомірність вона переживає і в сім'ї, і в колі друзів, і в містечках та містах Буковини, і навіть на селі. Не всі ці мовно-культурні стихії є для Кобилянської рівноцінними. Автоматично перевага, пов'язана з престижем культуртрегерства, належить німецькій. Самоусвідомлення Кобилянської як інтелігента і потенційного літератора відбувається в межах ідентифікації з німецькомов-

ною культурою. Це не виключає паралельної самоідентифікації з українством, зокрема коли йдеться про прояви політики національної ідентичності, якими Кобилянська заторкнута. Тому в «Образі з життя на Буковині», як тільки з'являється поділ світу на «нас» та «відступників від нас», або на «нас» та «румунів», стає очевидним досить рішуче самоототожнення Кобилянської з «нашими». Так само активізація Кобилянської в жіночому русі рівночасно була актом самоототожнення з українством: оскільки феміністичні рухи тогочасної Галичини і Буковини об'єднували жінок за національною ознакою і були частиною національних рухів [45], Кобилянська не могла не опинитися серед українських феміністок. Але в ділянці високої культури, зокрема у своїй власній творчості, Кобилянська, не відкидаючи своєї українськості (опублікуватись у «Першому вінку» вона таки хотіла), прагнула передовсім заявити про себе в німецькому культурному просторі. Її зусилля у 1890-х роках були спрямовані на те, щоб її твори прозвучали німецькою мовою. Вже тоді, коли стало ясно, що цього не буде, а в українському середовищі вона ледь не відразу стала знаменитістю, Кобилянська почала працювати над зміцненням свого місця в українському каноні. Тому двокультурність як факт її життя і творчості треба було переосмислити. Дві культури не могли існувати в її офіційній біографії паралельно. Треба було розташувати їх хронологічно. Початок культурно усвідомленого життя Кобилянської міг бути пов'язаний з «німеччиною» (в цій версії не заперечено, а, навпаки, підкреслено благотворні її впливи). Але утвердження Кобилянської як письменниці могло відбутися тільки в рамках українськості. За першим варіантом Кобилянська – передовсім жінка, інтелігентка, письменниця, яка серед багатьох своїх ідентичностей мала й українську, і (щодо культури) німецьку. За другим варіантом, який був прийнятий українським літературознавством усіх кольорів і напрямів, Кобилянська – передовсім письменниця в українській літературі. Вона перебуває не в двох культурах на приблизно рівних правах, а в основному тільки в одній, до якої друга є додатком – важливим, навіть визначальним, але все ж таки додатком. Образно і точно сформулювала таке бачення вже Леся Українка: «...в німецькій літературі вона завжди залишилась би гостею, хоч і бажаною, тоді як у малоросійській літературі вона вдома» [46]. Так національна ідентичність письменниці стає місцем, де культури розставлені за ієрархіями, причому – не без суперечностей, часто характерних для модернізаторів та європеїзаторів маргінальних літератур. З одного боку, письменниця на початку ХХ ст. визначила пріоритетність для

себе української національної літератури і приписала німецькій службове (підготовче, допоміжне) значення. З другого боку, та сама письменниця, член європейської культурної спільноти, не могла не усвідомити обмежень культурної стихії, з якою вона пов'язала свою долю, і не могла не старатися наблизити «своїх» до норм тієї ж культурної спільноти. Ми вище цитували уривок, наповнений патосом прагнення рівної гідності, що водночас є патосом мрії про завершення проекту модернізації: «Мої ідеали були: бачити свій народ сильним, на рівні з іншим народом, культурним» (3, 393). Ідентифікувати себе з культурою однієї нації, ще й пригніченої – це приректи себе на постійне порівняння з Центральним, з Передовим, а тому і на вічне невдоволення «своїми» і на вічний проект наздоганяння. Є й такий вимір модерності.

1. Hall S. Introduction: Who Needs 'Identity'? // Questions of Cultural Identity / Ed. by S. Hall, P. du Gay. – London: Sage, 1996. – P. 6. Цей та всі інші переклади в цій статті мої.
2. «Hortense, oder ein Bild aus einem Mädchenleben», «Schicksal oder Wille», «Ein Lebensbild aus der Bukowina», «Sie hat geheiratet» і «Vision». В ІА зберігаються машинописні копії німецьких текстів (за винятком «Schicksal oder Wille») та українських перекладів цих творів. ІА. – Ф. 14. – № 1809, 1811, 1812, 1813 і 1814.
3. Див.: Куц О. П. Ольга Кобилянська: Бібліографічний покажчик. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960; Томишук Н. О., Панчук Е. М. Животворні зв'язки: Поширення та оцінки творів О. Кобилянської в Австрії та Німеччині // Слов'янське літературознавство і фольклористика. – 1967. – № 3. – С. 151–168; Погребенник Я. Німецькомовні твори О. Кобилянської – важлива форма міжлітературної взаємодії // Радянське літературознавство. – 1983. – № 11. – С. 62–67.
4. Див.: Павлишин Марко. Автобіографічна персона та дарвіністська «Людина» Ольги Кобилянської // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 113–121.
5. Дещо про ідею жіночого руху: Відчит на зборах «Товариства руських жінок на Буковині» // Ольга Кобилянська. Твори: В 5 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1962. – Т. 5.
6. Кобилянська Ольга. Слова зворушеного серця: Щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади. – К.: Дніпро, 1982.
7. Див. листи Кобринської (ІА. – Ф. 14. – № 765 і 769) та Окуневської (ІА. – Ф. 14. – № 1139, 1142 і 1144), також Кобилянської до Кохановської (Панчук Е. М. Листи Ольги Кобилянської до Августи Кохановської (1887–1899) // Українське літературознавство. – Вип. 10. – 1970. – С. 132 і 139. Тільки приблизно третину листів Кобилянської до Маковея (ІА. – Ф. 14. – № 111–286) поміщено в Творах (у 5 т.), і опубліковані листи не дають уявлення про інтимний бік їхнього спілкування.
8. У щоденнику прізвище Марліт згадується частіше, ніж будь-якого іншого письменника. Слова зворушеного серця. – С. 32, 35, 39, 42, 42–43, 100 і 107.
9. АММК. – № 1998–1992. Огляд висловлювань Кобилянської про Марліт та деяких марлітівських мотивів у творах Кобилянської див.: Anna-Halja

- Horbatsch. Ol'ha Kobyljans'ka und Eugenie Marlitt (John) // Jahrbuch der Ukrainekunde.* – 1984. – S. 207–215.
10. *Іван Франко. З останніх десятиліть XIX в. // Літературно-науковий вістник.* – 1901. – Т. 15. – Ч. II. – Кн. IX. – С. 129.
 11. До виписків належать дослідження Луки Луціва: О. Кобилянська і Ніцше [1928] // *Луців Л. Література і життя: Літературні оцінки.* – Джерсі Сіті: Свобода [1975?]. – С. 151–178; Двоє мрійників (О. Кобилянська і Є. Якобзен). – Відбиток з Літературно-наукового вістника. – 1930. – Річник XXIX. – Т. CIV. – Тернопіль: Салевич, 1930.
 12. ІА. – Ф. 14. – № 1019.
 13. Томашук помилово твердить, що конспектована праця була «Неволя жінки» Джона Стюарта Мілля (с. 17). На основі бібліографічних даних, що їх записала Кобилянська, можна встановити, що видання, з якого вона переписала статтю Геріет Мілля, було: *John Stuart Mill. Über Frauenemanzipation. Plato. Arbeiterfrage. Socialismus.* – Übersetzt von Sigmund Freud. – Leipzig: Fues's Verlag [R. Reisland], 1880.
 14. ІА. – Ф. 14. – № 1020.
 15. АММК. – № 1992.
 16. У листі від 11 листопада 1889 р. Софія Окуневська просила Кобилянську повернути «Громаду» (ІА. – Ф. 14. – № 808). Вірогідно, йшлося про номер зі статтю Подолинського (1881. – № 1. – С. 5–26), інакше Кобилянська не мала б потреби її конспектувати.
 17. ІА. – Ф. 14. – № 1017.
 18. *Гундорова Т. Femina melancholica: Стат'я і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської.* – К.: Критика, 2002. – С. 100–101.
 19. *Див. Pavlyshyn M. What Really Happens in Kobyljans'ka's Land, and Why It Matters // Canadian Slavonic Papers.* – 2001. – Bd. 43. – N 4. – P. 511–531.
 20. ІА. – Ф. 14. – № 1812. – С. 8 (С. 5). Тут і далі при цитатах з машинописних копій неопублікованих німецьких творів подається сторінка спочатку німецького тексту, а потім українського перекладу, що зберігається в ІА під тим самим номером справи. Цитовані місця, проте, подаються в моєму перекладі.
 21. Лист Гната Хоткевича до Кобилянської, грудень 1902 // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах / Упор. Ф. П. Погребенник та ін. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – С. 90. Див. також: *Євшан М. Ольга Кобилянська [1909] // Критика, літературознавство, естетика /* Ред. Н. Шумило. – К.: Основи, 1995. – С. 199.
 22. *Кузнецов Ю. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.* – К.: Зодіак-Еко, 1995. – С. 95–96.
 23. *Гундорова Т.* – Вказ. праця. – С. 144.
 24. В поисках новой красоты [1902] // *Єфремов С. О. Літературно-критичні статті.* – К.: Дніпро, 1993. – С. 73–103.
 25. ІА. – Ф. 14. – № 1813. – С. 13 (С. 11). В німецькому оригіналі слова лікаря подаються польською мовою.
 26. ІА. – Ф. 14. – № 1813. – С. 72–73 (С. 55).
 27. Лист Окуневської до Кобилянської, 7 червня 1882 р. – ІА. – Ф. 14. – № 787.
 28. Лист Окуневської до Кобилянської, 6 листопада (року не вказано). – ІА. – Ф. 14. – № 796.
 29. Наприклад, у всіх автобіографіях (5, 214; 5, 221; 5, 234–235) та в спогаді «Д-р Софія Окуневська-Морачевська» (5, 175).

30. Лист Окуневської до Кобилянської, 1 лютого 1894 р. – ІА. – Ф. 14. – № 1145.
31. *Томашук Н.* – С. 19–20.
32. Його завваги Кобилянська переказала в автобіографії 1927 р. (5, 223).
33. Листи Окуневської до Кобилянської, 3 та 16 липня 1894 р. – ІА. – Ф. 14. – № 1147–1148.
34. Наприклад, у листі до О. Барвінського від 17 грудня 1909 р. (5, 608) та записці до промови на відзначенні 40-ліття літературної діяльності Кобилянської (5, 180).
35. Цитовано в Томашука. – С. 20.
36. Листи Макса Брунса та інших представників видавництва J.C.C. Bruns до Кобилянської, 9 лютого 1900 р., 22 травня 1902 р. та 11 грудня 1903 р. В останньому видавець нарікав, що з тиражу 1150 примірників продано тільки 70. – АММК. – № 1706.
37. Лист Г. Адама до Кобилянської, 10 серпня 1906 р. – АММК. – № 1696.
38. Рецензія в «Die Gesellschaft» // Ольга Кобилянська у критиці та спогадах. – С. 289.
39. Рецензія Михайла Грушевського на «Царівну» // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т. 1. – Ч. II. – Кн. 3. – С. 179.
40. *Маковей О.* Ольга Кобилянська (Літературно-критична студія) // Ольга Кобилянська у критиці та спогадах. – С. 67.
41. *Фринко І.* З остатніх десятиліть ХІХ в. // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 15. – Ч. II. – Кн. IX. – С. 129.
42. Листи О. Кобилянської до А. Кохановської // Українське літературознавство. – Вип. 10. – 1970. – С. 129–147. Лист кінця травня 1895 р. – С. 135.
43. *Вернигора В.* Передмова // Ольга Кобилянська. Битва. – Київ – Аяйпці: (видавництва не вказано), 1923. – С. 4–5.
44. *Филинович П.* О. Кобилянська в літературному оточенні // Життя і революція. – Лютий 1928. – Кн. 2. – С. 119.
45. Див.: *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. – К.: Либідь, 1995.
46. *Лесья Українка.* Малорусские писатели на Буковине [1900] // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. – С. 79.